

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA AZƏRBAYCAN
XALQININ ƏHALİ ARTIMI İLƏ BAĞLI TARİXİ-DEMOQRAFİK
BAXIŞLARI**

*Ayдын Balamirzə oğlu Məmmədov
BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aydin.mmm dov.67@mail.ru*

XÜLASƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuzun – Azərbaycan xalqının etnogenezisində iştirak etmiş bir qrup türk tayfasının qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsər qəhrəmanlıq ruhunda yazılmışdır. Dastan eyni zamanda Oğuz türklərinin ənənələri, mədəniyyəti, etnoqrafik və demoqrafik tarixinin təsvirləri ilə zəngindir. Dastan xalqımızın ocağa, ailəsinə, valideynlərinə və ailə ənənələrinə olan böyük hörmətini çox yaxşı təsvir edir. Eposda ailədəki uşaqların məhsuldar olmaması Tanrının cəzası hesab olunur.

Eposda yer alan xalqımızın qədim inanclarında, xarici amillərin əhalinin çoxalmasına təsiri açıq şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərdə ana obrazı xüsusi yer tutur. Salur Qazan evinin talan edilməsindən bəhs edən epizodda, Qazan xanın dünyanın bütün nemətlərini qurban verməyə hazır olduğu yaşlı anasına olan sevgisi həvəslə təsvir edilir. Eposda ailə ənənələrinin sosial və mənəvi xüsusiyyətləri demoqrafik elementlərlə müxtəlif şəkildə qarşılaşdırılmışdır.

***Açar sözləri:** “Kitabi-Dədə Qorqud”, Oğuz eli, əhali artımı, ailə modeli, etnoqrafik və demoqrafik baxış.*

Azərbaycan xalqının əzəmətli abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əhali artımı, əcdadlarımızın ailəcanlılığı, uşaqlara hədsiz sevgisi və qayğısı ilə bağlı son dərəcə geniş, çox dəyərli və maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Kitabi Dədə Qorqud eposunda ailədə övladın dünyaya gəlməsi Tanrının ən böyük bəxşişi hesab olunurdu. Yeni doğulan hər bir uşaq tək-cə bir ailənin sevinci deyil, bütün qövmin, nəslin iftixarı, güvənci hesab olunurdu. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda övladın – oğlan və ya qız uşaqlarından birinin, yaxud heç birisinin olmaması Allahın qarğıışı kimi başa düşü-

lürdü: “Oğlı, qızı olmayanı Allah Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız” (2, 12). Başqa sözlə desək, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında hər bir ailədə dünyaya gələn övlad Uca Allahın həmin ailəyə misilsiz rəhməti, müqəddəs əmanəti kimi qəbul edilirdi. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsi ancaq Allahın səlahiyyətində olduğuna görə yerdə hamı, hətta hökmdarlar belə bu həqiqətlə barışmaq məcburiyyətindədir. Elə bu səbəbdəndir ki, Bayandır xan övladı olmayanı Allah-Taala qarğayıbsa biz nə karəyik ki, bu işə müdaxilə edək anlamında həmin adami biz də: “Dəxi qarğarız” – deyə, söyləyir.

Tarixən Azərbaycan xalqı oğlan uşağına daha çox meyilli idilər. Ən qədim dövrlərdən üzü bəri əcdadlarımız oğlan uşaqlarına düşmən çəpəri kimi baxmış, ailədə, eldə bu hadisəni şadyanalıqla qeyd etmişlər. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda biz ailədə yalnız oğlan uşağının deyil, qız övladının da doğulmasının fərəhətirici hal kimi müşahidə edirik. Təbii ki, bu ilk növbədə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əhali artımı ilə bağlı demoqrafik proseslərin nikaha daxil olan, nəsil artırmaq arzusunda olan insanların istəyi ilə deyil, Allahın iradəsindən asılı olması kimi obyektiv gerçəkliklə əlaqələndirilməsi faktoru ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda övlad yiyəsi olmaq, atalıq sevincini yaşamaq şərəfli və fəxarətli bir olay kimi təqdim edilir.

Eposda deyilir ki, xanlar xanı Bayandır xan ildə bir dəfə oğuz bəylərini qonaq çağırırdı. Belə günlərin birində o, əmr edir ki, oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızılı otağa, övladı olmayanı isə qara otağa aparsınlar: “Kimin ki oğlı, qızı yox, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxnisından önünə götürün, yersə, yesün, yeməzsə, tursun getsün” (2, 12).

Eposda övladı olmayan Dirsə xanı Bayandır xanın göstərişi ilə qara çadıra göndərdikdə o, buna ciddi etiraz edir: “Bayandır xan bənim nə əksikliyim gördü? Qılıcımdanmı gördü, suframdanmı gördü? Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldu kim, qara otağa qondurdu?” (2.13-14) Cavabında isə ona: “Bayandır xandan buyruq böylədir, xanım” – dedilər.

Deməli, oğul-qız atası olanlar əslində, oğuz nəslini artıranlar, onun iqtisadi-siyasi və hərbi yenilməzliyini, təhlükəsizliyini təmin edən insanlardır. Ona görə də onlar xanlar xanı Bayandır xan tərəfindən ehtiram və hörmətlə qarşılanır, ən böyük şərəfə layiq görülürlər. Əslində, eposda təsvir edilən bu səhnə oğuzlarda dövlət səviyyəsində əhalinin artımı istiqamətində yeridilən

demoqrafik siyasət kimi də dəyərləndirilə bilər. Digər tərəfdən, sözü gedən hadisə, bir daha xalqımızın ən qədim zamanlardan üzü bəri ailəyə sıx bağlı olmasından, övladcanlılığından xəbər verir.

Məhz buna görə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda ulularımız ocağa, evə gələn gəlinə ailənin nəslini artıran doğma, əziz bir üzvü kimi yanaşılır, onu hər cür qayğı və məhəbbətlə əhatə etməyə çalışırdılar. Eposda uzun illər oğlunun yolunu gözləyən Beyrəyin atasına gəlini Banuçiçək onun qayıtması xəbərini gətirdikdə: “Dilin üçün öləyim, gəlincigim, Yolına qurban olayım, gəlincigim!”, – deyər, gələcək qayınatası söyləyir (3, 5). Təbii ki, eposda qayınatanın öz gəlini ilə belə isti münasibəti 1300 il bundan əvvəl xalqımızın ailəyə yüksək dəyər verməsindən və ailə modelinin möhkəm təməl prinsiplərinə söykənməsindən xəbər verir.

Eposda ailə başçılarının öz övladlarına, eyni zamanda övladların da atalarına böyük ehtiram və hörmətlə yanaşması yuxarıda söylədiklərimizi bir daha təsdiq edir.

“Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda Ulaş oğlu Salur Qazan ova gedərkən: “Oğlum Uruz üç yüz igidlə evimin keşiyində olsun.” – deyər, söyləyir. Təəssüf ki, qarı düşmən daima pusqudadır: “Kafirlərin casusu bunu gördü; çuğul gedib, Şöklü Məlikə xəbər verdi” (3, 188). O isə yeddi minlik qoşunla hücum çəkib Qazan xanın bütün sərvətini çapıb-talayaraq, qırx incə belli qız ilə Boyu uzun Burla xatunu, üç yüz igidlə, oğlu Uruzu o cümlədən, qoca anasını əsir aparır. Düşmənin üzərinə gedən Qazan xan ona bütün var-dövlətini, qırx incə belli qızla birlikdə Burla xatunu, hətta oğlu Uruzu “versə” də anasından keçmir. Düşməne: “Qoca anamı gətirmisən ay kafir, anamı ver mənə! Savaşmadan, vuruşmadan qayıdım geri” – deyər, müraciət edir. Bu epizodda xalqımız üçün ən qədim çağlardan üzü bəri ailə dəyərlərinin hər şeydən üstün olması, həmçinin qadının – ananın ucalıq, ülvilik, əlçatmazlıq simvolu kimi dəyərləndirilməsi bariz surətdə görünür: “Ana vətəndir, vətən də ana. Nə vətənsiz ana, nə anasız vətən...” (4, 36-41) Yəni düşmən Qazanın anasını fiziki cəhətdən hətta məhv edə bilsə belə, onun heysiyyətini, ailəyə, vətənə olan bağlılığını, namusunu nəinki alçalda bilmir, əksinə, vətəninin möhtəşəm qayasına çevrilən ananın qüdrəti, yenilməzliyi önündə kiçilir, cılızlaşır, aciz vəziyyətə düşür.

Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” eposunda xalqımızın istər mifik təfəkkürünü, istərsə də qədim inanclarını əks etdirən epizodlarda da əhali artımı

ilə, onun say dinamikasına, mənşəyinə təsir edən amillərlə bağlı son dərəcə maraqlı məlumatlara rast gəlmək olur. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyda Sarı çobanın pəri qızla izdivacından dünyaya gələn Təpəgöz Oğuz elində elə-obaya qənim kəsildiyi üçün əhalinin say dinamikasına ciddi xətər yetirmiş olur. Bu fəlakətdən qurtulmaq üçün Oğuz eli el ağsaqqalı Dədə Qorqudu Təpəgözün yanına göndərir. Dədə Qorqud Təpəgözü dedi: “Oğul, Təpəgöz, Oğuz yurdu əlində əsir olub viran qaldı. Sənin ayağına mənə göndəriblər. Sənə vaxtaşırı pay verək, deyirlər”. Təpəgöz dedi: “Gündə altmış adam yığıb verin yeməyə!”. Dədə Qorqud dedi: “Bu hesabla sən adam qoymaz, hamısını qırarsan. Amma gündə iki adamla beş yüz qoyun verə bilərik” (3, 268). Əslində, burada biz demoqrafik balansı bərpa etmək istəyən Dədə Qorqudu əhali sayının kəskin azalmasına qarşı mücadiləsinin şahidi oluruq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qədim inanclarımızla bağlı tarixi-demoqrafik fikirlərə də rast gəlirik. Xalqımızın əhali artımına təsir göstərən həyat və ya dünya ağacı, günəş, səma, digər təbiət obyektləri ilə bağlı inancları eposda unikal bir şəkildə təsvir edilir.

Məşhur türkoloq, akademik V.Qordlevski apardığı tədqiqatlar zamanı azərbaycanlıların qədim ağac inancı ilə bağlı son dərəcə maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Alimin gəldiyi qənaətə görə, “tarixən azərbaycanlılar qoşa ağaca, bəzən ağaclığa, ormana tapınır və müqəddəs saydıqları həmin ağacların bir budağını belə sındırmağa cürət etmədilər. Onlar sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə isə qurban kəsirdilər” (8, 245).

Bir çox türk tayfaları hələ ən qədim dövrlərdə uzunömürlülüüyü, dözümlülüüyü ilə seçilən və bu gün dövlət gerbimizi bəzəyən palıd ağacına səcdə etmişlər: “Palıd ağacına at qurbanı kəsilir, qurban qanı ağaca çilənir, atın başı və dərisi isə, budaqlarda asılı qalırdı” (1, 63).

M.Seyidovun fikrincə, “dünya ağacı göydən Umay ilahəsi və atla birgə enmişdir” (7, 178). Nəzərə alsaq ki, Umay ilahəsi nəsil artımını himayə edən hamı mifik obrazdır, o zaman onun həyat ağacı ilə bağlılığı bir daha təsdiq olunur. Çünki ağac yuxarıda söylədiyimiz kimi, adətən bir çox xalqlarda, eləcə də türkdilli xalqlarda doğum, nəsil artımı kimi demoqrafik prosesləri ehtiva edən hamı məhsuldarlıq ilahəsinin atributudur. “Ağacın doğumla, artımla bağlı olmasını, bəzən də, hətta insanların anası kimi də təsvir və təsəvvür edilməsini “Dədə Qorqud” eposunda da görmək olar” (5, 37-43). Belə ki,

Basat Təpəgözlə vuruşarkən ondan mənsubiyyətini, hansı qövmdən olduğunu soruşur, Basat deyir:

Anam adın sorar olsan, Qaba ağac
 Atam adın deyirsən, Qağan Aslan
 Mənim adım sorursansa, Aruz oğlu Basat.

Gətirilən nümunədən bəlli olur ki, Basatın anası Qaba ağac – yəni, əslində, əvvəldə xatırlanan dünya ağacı, atası isə Qağan Aslan, yəni Günəşdir. “Türklərin qədim inancına görə, Qaba ağac qadın Umay – uşaq ilahəsi olduğu kimi, Qağan Aslan isə, kişi başlanğıcı imiş (6, 88; 9, 82). Qeyd etmək yerinə düşər ki, aslan qədim türkdilli xalqlarda günəşin rəmzidir.

M.Matye qeyd edir ki, “bir çox qədim mifoloji inanclar sistemində kəh-kəşanın, kainatın yaranması ağacla əlaqələndirilir. Belə inancların birinə görə bir vaxtlar zülmətdə olan Günəşin övladı hündür bir yüksəkliyin üzərində ucalan lotosun – şanagülün ləçəklərində əmələ gəlmişdir. Şmunu şəhərinin yaxınlığındakı yüksəklikdə – təpədə bitmiş şanagül beləcə gənc Günəş ilahəsinə can vermişdir. Onun ləçəkləri arasında müqəddəs uşağın əyləşdiyi şanagül çiçəyinin təsvirinə isə Roma dövrünə qədərki, əsatirlərdə də təsadüf olunur” (10, 15-16). Digər tərəfdən bəlli olur ki, “əski demoqrafik baxışlarda ilk insanın yaranması ilə bağlı fikirlər və düşüncə sistemi mifik təfəkkürlə sıx surətdə bağlı olmuşdur” (11, 638). Azərbaycanın bir çox yerlərində indiyədək uşaq-doğum pirləri kimi ziyarət edilən ağac pirləri qalmaqdadır. Övlad arzusu ilə belə pirləri ziyarət edən insanlar buradakı ağacın budaqlarından əski nənələr düzəldib asır, dilək diləyir, sədəqə paylayırlar.

Ağacın doğum piri olması təbii ki, xalqımızın qədim həyat ağacına olan inancı ilə birbaşa bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, hələ ən qədim zamanlardan üzü bəri xalqımızın əhali artımı ilə bağlı demoqrafik baxışlar sistemində Xıdır Nəbi, Xıdır-İlyas obrazları da yaşıllıqla, ağacla sıx şəkildə bağlı olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Xıdır İlyas həm nəsil artımını himayə edən, həm də ailə modelini qoruyan hami qüvvə kimi çıxış edir. Belə ki, “Dədə Qorqud” eposunda düşmənlər iki yerə ayrılır: daxili və xarici. Daxili düşmənlərə Qazan xanın dayısı Aruz, Dirsə xanın 40 nökeri və Təpəgöz daxildir. Eposda Dirsə xanın 40 nökeri onunla oğlu Buğacın arasını vururlar. Ata

oğlunu ovda oxla vurur. Lakin Buğac yaradan ölmür. Çünki, boz atlı, yaşıl donlu Xızır-İlyas yaralı Buğacın yanına gəlib yarasını sarıyır. Ona deyir ki, dağ çiçəyi, ana südü sənin yaranın məlhəmidir: “Qarğa-quzğun qan görüb oğlanın üstünə qonmaq istərdi. Oğlanın iki köpəkciyi vardı. Qarğayı, quzğunu qovardı, qondurmazlardı. Oğlan onda, yıxıldıqda, boz atlı, yaşıl donlu Xızır (İlyas) oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əli ilə sığadı. Bu yaradan qorxma oğlan, [sənə] ölüm yoxdur – dedi. Dağ çiçəyi ana südü ilə sənin yarana məlhəmdir – dedi, qayıb oldu...” (9, 23). “Dədə Qorqud” eposundan gətirilən bu nümunədə Xızır İlyasın oğuzun daxili düşmənlərinin niyyətini puç edərək, Buğacı ölümün ağuşundan qurtarması, ona yaşamaq, nəslini artırmaq səadətinə bəxş etdirməsi bir daha Xızır İlyasın qoruyucu və xilaskar edici bir kult kimi müqəddəsliyini aşkar surətdə göstərməkdədir.

“Dədə Qorqud” eposunda oğuzun artıb törəməsi konsepsiyası vətənin düşmənlərdən etibarlı şəkildə qorunması ideyası ilə sıx vəhdət təşkil edir. Çünki düşmən həmişə ayıq-sayıqdır. O, oğuz elinə hücum etmək, onu parçalamaq üçün daima məqam, fürsət gözləyir. Məkrli düşmən hər dəfə oğuz elinə dağıdıcı yürüşlər edərkən yurdu viran qoyur, qırx incə bel gözəli əsir aparır, uşaq-qoca demədən hamını qılıncdan keçirərək ölkənin ən böyük sərvəti olan əhalinin sayını sürətlə azaldır. Bu isə əslində ölkənin maddi nemətlərini istehsal edən işçi qüvvəsinin azalması, həm də iqtisadi, hərbi qüdrətinin zəifləməsi deməkdir.

Məhz bu səbəbdən də, Azərbaycan folklorunda azərbaycanlı anası, qadını çox zaman yenilməzliyi, bədii monumentallığı ilə diqqət çəkir. Xalqımız ən qədim zamanlardan ana və Vətən məfhumlarına böyük ehtiram bəsləmiş, onların uğrunda canlarından belə keçmişlər. İnsan nəslinin artımı, doğum və ölüm kimi mühüm demografik proseslər ananı, analıq missiyasını hər zaman ictimai hadisələrin önünə keçirir, bu müqəddəs, əlçatmaz varlığa daima ehtiram göstərilməsini gündəmə gətirir. Azərbaycan xalqının qan yaddaşında, həyat anlamında, ailə fəlsəfəsində Vətənə və anaya yüksək etiqad, sevgi və sayğı milli-mənəvi dəyərlər sistemində özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Bir daha bəlli olur ki, ailə cəmiyyətin və dövlətin özəyidir. Məhz, ailə-daxili münasibətlərin möhkəm olması cəmiyyətin mövcudluğunun əsası olan əhali artımının davamlılığını etibarlı şəkildə təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrüdə. Bakı: Azər nəşr, 1997, 120 s.

Hacıyev (Şirvanelli) A. "Dədə Qorqud kitabı"nın şərhli oxunuşu. II kitab (I-II boylar üzrə), Bakı: Elm və təhsil, 2019, 168 s.

Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

Məmmədov A. Azərbaycan folklorunda ana ilə bağlı nümunələrdə tarixi-demoqrafiya məsələləri. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi Əsərlər №1 (10) yanvar-iyun, 2020, 36-41 s.

Məmmədov A. Azərbaycan xalqının ağac və bitkilərlə bağlı qədim inanc, adət və mərasimlərində demoqrafik baxışlar. "Folklorşünaslıq" elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Təknur, 2019, 170 s.

Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 231 s.

Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1. Москва: Из-во Востлит, 1960, 552 с.

Книга моего деда Коркута. Пер академика В.В Бартольда. Москва-Ленинград: АН СССР, 1962, 299 с.

Матъе М.Э. Древнеегипетские мифы. Москва-Ленинград: АН СССР, 1956, 173 с.

Мелетинский Е. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 634- 640

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ СВЯЗАННЫЕ С РОСТОМ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОСЕ “КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД”

*Айдын Мамедов,
доктор философии по филологии,
Доцент*

Резюме

“Китаби-Деде Горгуд” – героический эпос огузов – группы тюркских племен, участвовавших в этногенезе азербайджанского народа. Эпос богат описаниями традиций, культуры, этнографической и демографической истории тюрк-огузов.

Здесь описывается отношение к количеству детей в семье, рассматривается степень уважения к семейному очагу, родителям и семейным традициям. Отсутствие детей в семье в эпосе представляется как наказание божье. В древних верованиях нашего народа, описанных в “Китаби-Деде Горгуд”, показывается влияние внешних факторов на воспроизводство населения.

Особое место в эпосе занимает образ матери. Так, в эпизоде, повествующем о разграблении дома Салур-Газана, описывается любовь Газан-хана к своей старой матери, ради которой он готов пожертвовать всеми благами мира.

Социальные и моральные характеристики семейных традиций в эпосе причудливо переплетаются с рассмотрением демографических вопросов.

Ключевые слова: Книга моего Деда Горгуда (**Китаби-Деде Горгуд**), страна огузов, модель семьи в эпосе **Китаби-Деде Горгуд**, Салур Газан, историко-демографические взгляды в эпосе “Китаби-Деде Горгуд”.

HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC VIEWS OF THE AZERBAIJANI PEOPLE ASSOCIATED WITH POPULATION GROWTH IN THE EPIC BOOK OF DEDE KORKUT

Aydin Balamirzaoglu Mammadov
PhD in Philolog, associate professor

SUMMARY

“Kitabi-Dede Gorgud” is the heroic epic of the Oghuzs - a group of Turkic tribes who participated in the ethnogenesis of the Azerbaijani people. The epic is rich in descriptions of traditions, culture, ethnographic and demographic history of the Oghuz Turks.

It describes the attitude to the number of children in the family, considers the degree of respect for the family hearth, parents and family traditions. The absence of children in the family in the epic is presented as a punishment of God. In the ancient beliefs of our people, described in Kitabi-Dede Gorgud, is shown the influence of the external factors on the reproduction of the population

A special place in the epic is occupied by the image of the mother. So, in the episode, which is about the looting of the house of Salur-Ghazan, Gazan Khan’s love for his old mother is described, for the sake of which he is ready to sacrifice all the benefits of the world.

The social and moral characteristics of family traditions in the epic are unusually intertwined with the consideration of demographic issues.

Key words: *Book of my Grandfather Gorgud, Oghuz country, population growth, family model in epic Kitabi-Dede Gorgud, historical and demographic views epic Kitabi-Dede Gorgud.*